

■
**BİR ELEŞTİRİ KONUSU OLARAK ŞATHİYYÂT VE EBÛ
NASR SERRÂC'IN KONUYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ**

*Shathiyat As The Subject Of Criticism And The Views And Criticisms Of Ebu Nasr Serrac
On This Matter*

Doktora Öğrencisi

NEŞET BODUR

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Öz

Zühd hayatının başlangıcından günümüze, tasavvufî hayatın bütün dönemlerinde, tasavvufa ve mutasavvıflara birtakım eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin iyi niyetli ve yapıcı olanlarını saygı ile karşılamak gerekir. Ancak tasavvufun hakikatlerini bilmeyenlerin kasıtlı ya da bilinçsizce yaptığı itham ve iftira derecesine varan eleştiriler de azımsanamayacak kadar çoktur. Serrâc, tasavvuf ilminin inceliklerini bilmeyenlerin şathiyyât hususunda yaptığı eleştirilerin haksız ve bilgisizce yapıldığını ifade etmektedir. İllâhî aşkın kişide galip gelmesi nedeniyle vecd halinde ağızdan çıkan şathiyyât, söz konusu eleştirilerden biridir. Bu makalede, “*Taşkınlık ile vecd sırasında şüfide meydana gelen sırları açığa vurmak ve alışılmışın dışında sözler söylemek*” şeklinde tarif edilen “şathiyyât” meselesi hakkında Ebu Nasr Serrâc et-Tûsî'nin görüşleri ve bu konuda yapılan eleştirilere onun verdiği cevaplar ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, eleştiri, şathiyyât, Serrâc

Abstract

From the beginning of the Zuhd period to our day, during all instances of mystical life, people of Sufism and Sufism itself have constantly been subjected to rightful and unjust criticism. Among these, the well-intentioned and constructive ones should be respected. However, the amount of deliberate or unintentional criticism by people ignorant of the truths of Sufism, which reaches the level of accusation and slander, is far too much. Serrac expressed that the criticism of those who do not know the qualities of Sufism is unjust and ignorant. The Shathiyat that comes out of the mouth while in ecstasy due to the predominance of divine love, is one of said criticisms. In this article, we will approach the views of Ebu Nasr Serrac and his answers to criticism regarding “Shathiyat”, which is described as “*revealing the secrets of the Sufi while in ecstasy and ebullience, and saying extraordinary words*”.

Keywords: Sufism, criticism, Shathiyat, Serrac

Giriş

Tasavvuf, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren zühd hayatı olarak ortaya çıkmış ve Müslümanların bireysel ve sosyal hayatlarında etkin bir şekilde yer alarak varlığını bugüne kadar sürdürmüştür. Günümüzde de hem kültürümüzün bir zenginliği ve parçası hem de bir yaşam tarzı olarak birçok insanın ilgisini çekmektedir.

Tasavvuf geçmişten günümüze sayısız insanın yetişmesine vesile olmuştur. Ancak bu sûfi yaşam içerisinde, yanlışlar ve yanlış yapanlar olduğu gibi; tasavvufun hakikatini kavrayamayanların ölçsüz, hakaret derecesine varan itham ve eleştirileri de azımsanamayacak kadar çoktur. Bu yanlışlar, kendisini tarikat ehli sayan kimselere zarar vermesinden daha çok, İslâm kültür ve medeniyetinin önemli yorumlarından biri olan sûfi geleneğe ve genel olarak İslâm'ın algısına zarar vermiştir. Tasavvufun hakikatlerini bilmeyenlerin itham ve eleştirileri ise (zahirde İslâm inanç ve esaslarını korumak ve bidatlerden kurtarmak amacıyla yapılmış olsa da genellikle anlamadan, yüzeysel ve dışlayıcı bir dil kullanılarak yapılmıştır.¹) onları yapılan bazı yanlışların sûfilerin tamamına teşmil edilmesi gibi haksız bir sonuca götürmüştür.

Diğer yandan, zaman zaman temel metodolojik farklılıktan kaynaklanan yüzeysel yorumlamalar sebebiyle, bazı sûfilerin şeriat ve din dairesi dışına çıktıkları iddiaları gündeme gelmiş, muhtelif siyasi ve sosyal sebeplerin de etkisiyle, hâllerini doğrudan ifade eden bazı sûfiler takibata uğramış ve bir kısmı idam edilmiştir.² Bayramî-Melâmî tarikatına mensup bir sûfi olan İsmail Ma'şûkî (ö. 935/1529) bu sûfilerden birisidir. Aksaray'da doğan Ma'şûkî, genç yaşta İstanbul'a giderek irşad faaliyetlerine başlamıştır. Aşk yolunda hayatını verdiği için, tarikat mensupları tarafından "Ma'şûkî" diye tanınmaktadır. Ma'şûkî'nin şahhiyyât türü sözleri, halk arasında yayılmış ve bu sözler bazılarını rahatsız etmiştir. Genç şeyhin bu sözlerinden rahatsız ol-

¹ İbrahim Baz, *Kadızedeliler-Sivasiler Tartışması*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2015, ss 27-32.

² M. Mustafa Çakmaklıoğlu, "Hâllâc'ın "Ene'l-Hakk" Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahât Yorumu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2005, ss. 192, 193.

duklarını iddia edenler, Sahn Müderrisi Mehmet Efendi'ye başvurarak Ma'şûkî'nin katledilmesini rica etmişler ve bu şikâyetler neticesinde Ma'şûkî, İstanbul'a geldikten bir yıl sonra, on dokuz, yirmi yaşlarında idam edilmiştir.³

Bu sebeple geçmişte olduğu gibi tasavvufî zümrelerin özeleştiriyeye ihtiyacı vardır. Süreç içerisinde içten yapılan eleştirilerin sûfiler için oldukça yararlı olduğunu söyleyebiliriz. Tasavvufun içinden olup da bu eleştirileri yapanların ilki Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988)'tır. Serrâc, sûfilerin hâllerini anlamadan eleştirenlerin yanlışlarını ve aşırılıklarını ortaya koymuştur.

Tasavvufun hakikatlerini bilmeyen ve tasavvufun dışında olan kimselerin, tasavvuf ehlini küfürle itham edecek kadar eleştirilerinde ileri gittiği eleştiri konularından biri de “şathiyyât” konusudur.

Şatah'ın Sözlük ve Istilâhî Anlamı

Şatah kelimesi sözlükte; “hareket, kıpırdama, köpürme, hareket etme, sarsılmak, taşmak, üzüm ve hurma gibi maddelerden yapılan sarhoşluk verici maddenin akla galip gelmesi”⁴ gibi anlamları olan bir kelimedir

Tasavvufta şatah; sûfinin vecd ve istiğrak hâlinde söylediği, muhtevasında bir iddia bulunan, ne kastettiği kolay kolay anlaşılamayan kapalı veya sembolik ifade, zâhiri itibariyle şeri hükümlere aykırı düşen söz manalarına gelmektedir.⁵ Şatah, sevgilinin cemâlini müşahede ile sûfinin hayrete düşmesi, vecd ve istiğrak hâlinde söylediği, muhtevasında bir iddia bulunan, ne kastettiği kolay kolay anlaşılama-

³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul: Gri Yay., 1931, ss. 45-48 vd; Hüseyin Gazi Yurdaydın, “Düşünce ve Bilim Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1988, c. II, ss. 166-168; La'lizâde Abdülbâki, *Sergüzeşt*, İstanbul trs. ss. 27-30 vd; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler ve Ulemâ*, (XVI. Yüzyıl) İstanbul 2000, ss. 286-298; Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd*, İstanbul 1288, ss. 245-251.

⁴ Ali b. Muhammed b. Ali Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, tahk. Adil Enver Hudar, Beyrut: Dâr el-Ma'rafah, 1428/2007, 1. bs. s. 118; ayr. bkz.: Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî ibn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut 1990, c. IV, ss. 373-374; Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' fi Târîhi'l-Mutasavvifi'l-İslâmiyyi*, Kâmil Mustafa el-Hindevî, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, ss. 331 vd; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı Yay., İstanbul, 1. bsk. s. 327.

⁵ Cürçânî, *age*, s. 118; ayr. bkz.: Serrâc, *el-Lüma'*, s. 331.

yan kapalı veya sembolik ifadelerdir.⁶ Bu tür durumlar tahkîk ehlinde nâdir görülen hâllerdir.⁷ Kendilerine emredilmediği takdirde şatah, tahkîk ehlinin zellesidir.⁸ Cürcânî'nin tarifine göre, vecd ve cezbe hâlinde söylenen, üzerinde benlik ve dava kokusu bulunan bu sözler, muhakkik sûfilerin zellelerindenidir.⁹

Sekr hâlinde âşıkların söyledikleri sözler gizlenmiş, hikâye edilmemiştir. Onlar sekr hâlinde çıkınca ve Allah (cc)'ın yeryüzündeki ölçüsü olan aklın sultasına geri dönünce, sekr hâlinde söylediklerinin hakiki ittihâd olmadığını, bilakis ittihâda benzediğini anlamışlardır. Âşıkların, aşklarının doruk noktasında söyledikleri: “Ben sevdiğim kimseyim, sevdiğim kimse de benim” gibi sözler böyledir. “İnsan ansızın bir ayna ile karşılaşır, ona bakıp da sadece aynayı görür. İlk anda aynadaki kendi suretini görmez. Böylece, gerçekte aynanın kendisi olan gördüğü suretin kendisiyle birleştiğini sanır.” Bu da sekr hâlini ifade eden başka bir örnektir.¹⁰

Zâhirî itibarıyla problemlili ve aldatıcı olan bu ifadeler karşısında ulema farklı değerlendirmelere gitmiştir. Özellikle zâhir uleması bunları hatalı bulup şiddetle reddederken, sûfilerin geneli güzel bulmuş, yorumlamaya çalışmış ve hatta bazıları, insanın manevî yolculuğundaki kemâl derecesi olarak görmüştür.¹¹

Şatahât türü ifadeler, ilahî feyz ve güçlü tecelliler altında, kendinden geçip coşan sûfilerin, dışı itibarıyla akla ve şeriata aykırı gibi gelen sözlerinden ibarettir. Ancak sahv hâline gelindiğinde, sahipleri bu durumdan utanır, Allah (cc)'a tövbe ederler. Çünkü bu tarz ifadeler, sahv hâlinin değil, sekr hâlinin yansımalarıdır. Bunlar, ilâhî bir izin olmaksızın ârifin dile getirdiği iddialar olup ârif, bu durumu ancak,

⁶ Cürcânî, *age.*, s. 118; ayr. bkz.: Serrâc, *age.*, s. 331; Süleyman Uludağ, *age.*, s. 327; Tehânevî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004, c. II, s. 657.

⁷ Muhyiddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Arabî, *Kitâbü ıstılâhî's-süfiyye*, nşr. Muhammed Şihâbeddîn el-Arabî, Dâru Sâdır, Beyrut 1997, s. 530.

⁸ Muhyiddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye fi Ma'rifeti'l-Esrâri'l-Mâlikiyye*, nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âşî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1997, c. II, ss. 381, 382.

⁹ Cürcânî, *age.*, s. 118.

¹⁰ Ebî Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr, fi Tevhîd'l-Cebbâr*, Beyrut: 1994, s. 59.

¹¹ Ethem Cebecioğlu, “Şatahat İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7, sayı: 17, Temmuz-Aralık 2006, s. 9, 20.

sahv hâline ulaştığı zaman idrak edebilir.¹² Fenâya eren kimse, bu anda himmet ve tasarruf sahibi değildir. Allah'ta fânî olmuştur. Bu haldeyken söylediği şatahat içeren sözler de mâzur görülmelidir.¹³

Sûfilerin Şatahat Hakkındaki Görüşleri

Ulema şatahat ifadeleri karşısında farklı değerlendirmelerde bulunmuş; bazıları bunları hatalı bulurken bazıları da şiddetle reddetmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi şatahat mevzuunda sûfiler de hemfikir değildir. Çoğu sûfi şatahat türü ifadeleri güzel bulurken, bazıları reddetmiş; bazıları şatahat ifadelerine ihtiyatla yaklaşırken bazıları bu ifadeleri açıklama yoluna gitmiştir. Kimi sûfiler de bu kişileri bidayet ehli olarak görmüştür. Diğer bazı sûfiler ise bu ifadeleri tevhidin en yüksek mertebesi olarak görmüş ve kemâl sıfatı saymıştır.¹⁴ Diyebiliriz ki, Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988) eseri *el-Lüma*'da bu konuda doğruyu yanlıştan ayıracak yorumlarda bulunmuş ve yanlışların neler olduğunu tespit ederek, kendinden sonra bu konuda ortaya çıkacak daha büyük hataların önüne geçmek istemiştir.

Şatahat türü ifadeleri birçok sûfide görmek mümkündür: Bu ifadelerden en meşhurları Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) ve Bâyezîd-i Bistâmî (ö.261/878)'ye aittir. Hallâc, *Kitâbü't-tavâsin* isimli eserinde: “Eğer Allah (cc)'i tanımadınsa en azından işaretlerini tanı. Ben o işaretim, ben Hakk'ım (ene'l-Hakk), çünkü ben Hakk vesilesiyle gerçekleşen ebedi bir hakikatim...”¹⁵ derken; Bâyezîd-i Bistâmî de “Sübhânî mâ a'zame şânî: Kendimi her türlü eksikliklerden tenzih ederim, şanımlı ne yücedir”¹⁶ demektedir.

İlk dönem mutasavvıflarından Kuşeyrî (ö.465/1072) *er-Risâle* adlı eserinde Hallâc ve Bâyezîd'in meşhur şatahat ifadelerine yer vermemiştir. Risâle'nin ıstılahlar bölümünde “şatahat” maddesi olmadığı¹⁷ gibi,

¹² Cebecioğlu, *agm.*, s. 9, 20.

¹³ Esmâ Öztürk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Tasavvuftaki İrfânî Gelenek. Ahmed Avni Konuk Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 223.

¹⁴ Cebecioğlu, *aym yer.*

¹⁵ Bkz.: A. J. Arbery, *Müslüman Mistiklere Toplu Bakış*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 57.

¹⁶ Bkz.: Serrâc, *age.* s. 381 vd.

¹⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 31-45.

eserinin hal tercümelere kısmında hayat hikâyelerinden bahsettiği seksen üç sûfî arasında şathiyeleri ile meşhur Hallâc'a yer vermemiştir.¹⁸ Şathiyeleri ile meşhur Zünnûn-u Mısırî (ö. 245/859)¹⁹ ve Bâyezîd-i Bistâmî'ye²⁰ Risâle'de yer vermesine ve kısaca hayat hikâyelerinden bahsetmesine rağmen onların şatah ifadelerine yer vermemiştir.²¹

Kuşeyrî'nin tartışmalı konulardan birisi olan şatah ifadelerine eserinde yer vermeyerek tasavvuf-şeriat dengesini korumada hassas davranışını ve tartışmalara fırsat vermediğini söyleyebiliriz.

Benzer şekilde tasavvufu Ehl-i sünnet zeminine yerleştirme çabasıyla tanınan Gazâlî (ö.505/1111) de şatahâtı iki kısımda ele alır:

Birincisi Hallâc ve Bâyezîd'in sözlerine benzeyen ve sûflerinin aşklarını dile getiren ifadelerdir. Gazâlî, insan tabiatının hoşlandığı bu gibi ifadeleri özellikle avam için zararlı görür. O, bu tür söz ve iddialarla meşgul olan kimseleri eleştirir.²² Özellikle Bâyezîd'in sözlerinin Allah (cc)'tan hikâyeye yoluyla söylenmiş olabileceğini belirtir.²³

İkincisinde ise, şatah ifadelerini anlaşılması zor, hiçbir faydası olmayan üstü kapalı ifadeler olarak görür. Ona göre bu sözler kalbi bulandıran, aklı şaşırtan, dinleyenleri kast olunmayan manalara yönlendiren ve herkesin farklı şekilde anlayıp kendine göre yorumlamasına müsait kavramlardır.²⁴

Gazâlî bu yorumuyla Serrâc'ı desteklemektedir. Serrâc da bu gibi sözleri olumlu manada yorumlamakta ve herkesin bu sözleri anlayamayacağını vurgulamaktadır.

Şatah konusunda oldukça ayrıntılı açıklamalar yapan ve daha çok vahdet-i vücûd düşüncesini sistemli hale getiren bir sûfî olarak tanınan Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye* isimli eserinde şathiyeler hususunda oldukça geniş bilgiler vermektedir. Özellikle, vecd halindeki sûfînin ağlayıp inlemesini, sayhalar atmasını ve dilinden anlaşılması güç bazı ifadelerin sudur etmesini

¹⁸ Bkz.: Kuşeyrî, *age.*, ss. 259-295.

¹⁹ Bkz.: *age.*, s. 289 vd.

²⁰ *Age.*, ss. 263 vd.

²¹ *Aym yer.*

²² Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1983, c. I, s. 36.

²³ *Aym yer.*

²⁴ *Aym yer.*

insanın ve yaşadığı vecd halinin tabiatına bağlı olarak izah etmeye çalışmaktadır.²⁵

İbnü'l-Arabî'ye göre, Allah (cc.) vecdin türlerinden biriyle kuluna marifet nurlarını akıtmak istediği zaman, kalp üzerine kendisine yakınlıktan kaynaklanan bir serinlik, bir çeşit huzur gönderir. Bu serinlik vasıtasıyla kalbin üst tabakasındaki mânevî hava soğuyup aşağıya doğru meyleder. Buna mukabil kalbin garizî sıcaklığı dimağa doğru çıkar. Dimağa çıkan hararet, aksü'l-amel ile kalbin yüzeyine sürtününceye kadar aşağıya meyleder. Akseden bu sıcaklığın kalbin yüzeyine sürtünmesinden şiddetli bir ateş meydana gelir. İşte bu şiddetli ateş yükselirken kalbin yüzeyini kaplayan soğuk havanın oluşturduğu buluttan bir geçit bulur da dışarıya çıkarsa, vecd halini yaşayan kişi âh edip inler...²⁶ İbnü'l-Arabî, vecd halini yaşayan kimsenin ağlamasını, kendinden geçip bağırıp çağırmasını ve bu haldeki bir sūfînin şatahât türü ifadeler söylemesini kalpteki bu hareketlikle açıklar. Ona göre vecd hâlini yaşayan sūfîden düzensiz bazı hareketler ile hakikatlere müteallik ve anlaşılması güç, tabire muhtaç bazı sözler ve şathiyeler sadır olması kalbin garizî sıcaklığının, marifetten hâsıl olan serinlik sebebiyle dimağla kalp arasında harekete geçmesi ve nihayet bu sıcaklığın kalbin yüzeyine sürtünmesiyle zuhur eden ateşin dimağa yükselmesi sonucunda sadır olur.²⁷

Şathiyeler konusunda oldukça ayrıntılı açıklamalar yapmasına rağmen İbnü'l-Arabî şatahî, "Kendisinde düşüncesizlik ve iddia kokusu bulunan sözdür" diye tanımlar ve bu tür hallerin muhakkik sūfîlerde nadiren bulunduğunu vurgular.²⁸ Ayrıca şatahât türü sözler söylemeyi de sūfî için bir noksanlık olarak görür.²⁹

Kimi zaman kendisinden de bu tür ifadelerin sadır olduğunu söyleyen Mevlâna Celâleddin Rumî (ö.672/1273) ise konuya daha çok,

²⁵ İbnü'l-Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye*, nşr. H. S. Nyberg, Kleinere Schriften Des Ibn Al-Arabî için de, Leiden 1919, s. 224; ayrıca bkz.: Konuk, Ahmed Avni, *Tedbirât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, İz Yay., İstanbul 1992, s. 420; İbnü'l-Arabî, *age.*, s. 224, 225.

²⁶ İbnü'l-Arabî, *age.*, s. 224; ayrıca bkz.: Konuk, *age.*, s. 420; İbnü'l-Arabî, *age.*, s. 224, 225.

²⁷ İbnü'l-Arabî, *age.*, ss. 24, 25.

²⁸ Bkz.: İbnü'l-Arabî, *Islâhâtü's-Sûfiyye*, tahk. Bessâm Abdulvehhâb el-Câbi, Dâru'l-İmâmî Müslim, Beyrut 1990, s. 56.

²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Füühâtü'l-Mekkiyye*, haz. Ahmed Şemseddin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999, c. III, s. 350.

yaşanılan manevî tecrübeyi dilin taşımayacağı ve bu tür hallerin söze sığmayacağı noktasından yaklaşır.³⁰ “Bu gün olmayacak işlere giriştim, savaş arıyorum; sarhoşların sözlerine aldırış etme; saçma sapan sözler söylüyorum”³¹ ifadeleri, ondan da bu tür sözlerin sudur ettiğini göstermektedir. Mevlâna, manevî sarhoşluk halinde söylenen sözleri daha tatlı ve daha neşeli bulur. Manevî sarhoşluğa gark olmadan söylediği sözleri tatsız-tuzsuz olarak nitelendirir.³² O, Hallâc’ı “Ben Hakk’ım (ene’l-Hakk) sözü sebebiyle mazur kabul eder ve onun idam edilmesini kendine has üslûbuyla şöyle yorumlar: “Ben Hakk’ım (ene’l-Hakk) sözünü sen söylemedin, O’nun şarabının esintisini söyledin; a Hoca Mansur, iş böyleyken neden darağacındasın?”³³ “Fetva kalemi gaddarın elinde bulununca, şüphesiz Mansûr dâra çekilir. Bu iş ve hüküm sefihlerin olunca, peygamberlerin bile katli lazım gelir.”³⁴ Hatta Mevlâna’ya göre, Hallâc-ı Mansur’un Hakk’a olan muhabbeti nihaî dereceye ulaştıkça kendisini yok kılıp, “ben fani oldum Hakk kaldı” manasına gelen “ene’l-Hakk” ifadesini kullanmıştır. Ona göre bu söz kulluk makamının sonunu ifade eden büyük bir tevazu örneğidir.³⁵

Görüldüğü gibi şathiyeler hususunda sûfîlerin görüşleri farklıdır. Sûfîlerin konuya farklı yaklaşımları daha ziyade bu halin kemal mertebesini ifade edip-etmemesi noktasında olmuştur. Şatah türü ifadeler farklı olduğu gibi bu husustaki değerlendirmeler de farklıdır. Yaşadığı dönemin dini ve kültürel özelliklerini dikkate alan bazı sûfîler; bir kısım çevrelerin dikkatlerini çekmemek, diğer insanların tahriklerine fırsat vermemek ve müslümanların zarar görmemesi amacıyla şathiyeler konusunda ihtiyatlı bir üslûba yönelmişler diyebiliriz. Zira şatah türü ifadeler birçok sûfî ve İslam âlimi tarafından herkesin anlayamayacağı, zahiri manası itibarıyla problemlili ifadeler olarak görülür. Ayrıca şatahatı reddeden bazı sufi müelliflerin, şatah ifadesi olan sufi-

³⁰ Bkz.: İbrahim Emiroğlu, *Sûfî ve Dil, Mevlâna Örneği*, İnsan Yay., İstanbul 2002, ss. 123-152.

³¹ Mevlâna, Celâleddin er-Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, haz. Abdülbaki Gölpinarlı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, c. III, s. 247.

³² *Ayn eser*, c. II, s. 367.

³³ *Ayn eser*, c. VII, s. 69.

³⁴ Mevlâna, *Mesnevî, Şerh ve Tercüme*, Tahiru’l-Mevlevî, Şâmil Yay., İstanbul ts. c. VII, s. 449, b. 5353, 5354.

³⁵ Mevlâna, *Fihî Mâ Fih*, çev. Ahmet Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, İz Yay., İstanbul 1994, s. 176.

leri ve sözlerini eserlerine almaması ve bu ifadeleri batıl kabul etmesi doğru bir yaklaşım olmasa gerektir. Kaldı ki bu sûfîler eserlerinde sekr ve vecd hâlinde ve bu hâllerin etkisinden ayrıntılı şekilde bahsetmişlerdir. Diğer yandan anlaşılması oldukça güç olan bu ifadeler, genel tasavvufî düşünce doğrultusunda yorumlandığı gibi, bazı İslam düşünürleri tarafından kesin bir dille inkâr edildiği, hatta kimi sûfîlerin bu nevî sözleri sebebiyle fizikî tazyike dahi maruz kaldığı ve öldürüldüğü bilinen bir hakikattir.

Denilebilir ki şatahat konusu, herkesin kolaylıkla anlayamayacağı hassas bir konudur. Şatahât, tasavvufî tecrübenin mahiyeti hakkında ipuçları vermektedir. Ayrıca bu hususta sûfîlerin farklı yaklaşımları olduğu da unutulmamalıdır.

Serrâc'ın Şatah Hakkında Düşünceleri

Tasavvuf ehlinin eksik ve hatalı yönlerini ilk olarak *el-Lüma'* adlı eserinde dile getiren Ebû Nasr Serrâc'tır. Serrâc eleştirilerini özeleştirî mahiyetinde "Galatâtu's-Sûfiyye" ana başlığı altında sıralamıştır. O bu çalışmada, şathın açıklamasını yaparak şatahı, "vecdin anlatımı sırasında feyz, galeyân, heyecan ve galebe ile sarf edilen alışılmamış ibare ve ifadeler" diye tanımlamakta ve şu şekilde açıklamaktadır: "Şath, vecd ehlinin vecdleri güçlendiğinde sırlarını harekete geçirmektedir. Vecd ehli vecdlerini, duyanların yadırgayacağı ibarelerle anlatır. Bu sözleri duyduğunda inkâr ve ta'n ile karşı çıkanlar, fitneye düşüp helâke uğrar. İnkâr ile karşı çıkmadan, bilenlerden anlaşılması zor yanlarını araştıranlar ise işin içinden salimen sıyrılırlar. Nitekim dar bir nehirden sel akınca su kenarlara taşar ve buna nehir taşı (şataha) denir. Vecd ehli mürid, vecdi artıp hakikat nurlarının etkisiyle kalbine vârid olan şeyleri taşımaya güç yetiremeyince, duyguları diline düşer. Durumunu alışılmamış, dinleyenlerin zor anlayacağı ibarelerle anlatmaya başlar. Bu tür sözleri ancak bu ilimde derinleşmiş ehil olanlar anlayabilir. Bu yüzden bu kavrama, istilâhçılar nezdinde şath denilmiştir."³⁶

Anlaşıyor ki Serrâc, şatah'ın ilimde rûsûh bulanlarca anlaşılabil-

³⁶ Serrâc, *age.*, ss. 312, 322.

leceğini savunur ve bu iddiasına referans olarak Âl-i İmrân suresinin yedinci ayetini gösterir. Yüce Allah (cc) Âl-i İmrân suresinde şöyle buyurur: “Sana Kitâb’ı indiren O’dur. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitâb’ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler (ilimde rûsûh bulanlar) ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. (Bu inceliği) ancak akliselim sahipleri düşünüp anlar.”³⁷

Serrâc şatah ile ilgili açıklamalardan sonra Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 veya 261/874), Ebu Bekir Şiblî (ö. 334/945), Ebu’l-Hüseyn Nûrî (ö. 295/907) ve Ebu Hamza (ö. 289/901)’nın sözlerinden birtakım örnekler vererek onlar hakkında açıklamalar yapar ve yorumlarda bulunur.³⁸ Verdiği örneklerin her birinde, anlaşılmasında güçlük çekilebilecek sözleri detaylı bir şekilde açıklar ve olumlu yönden onları yorumlar. Amacı, bu sözlerin herkesten zuhûr edebilecek sıradan sözler olmadığını; bazı özelliklere sahip tasavvuf ehlinin şatahları olduğunu ve değerlendirilirken sıradan bir avam gibi görülüp değerlendirilemeyeceğini ortaya koymaktır.

Onun şatah ifadelerine yer verdiği sûfilerden birisi Bâyezîd-i Bistâmî’dir. Serrâc Bâyezîd’in, “Beni vahdâniyetinle beze, bana enaniyetini giydir ve beni ahadiyyetine yücelt!” sözünü şöyle yorumlar: “Manevî hâlinin artmasını, bir hâlden diğerine intikâl suretiyle hakikatin son noktasına ermeyi ve tefrîd gerçeğiyle yalnız Allah (cc) için olma özelliğine varmayı murat etmektedir.”³⁹

Yine Serrâc Bâyezîd-i Bistâmî’nin “O bana dedi, ben O’na dedim”, “Kuş oldum uçtum”, gibi sözlerini diğer sûfilerin sözlerinden alıntılar yaparak olumlu manada yorumlar.⁴⁰

Serrâc’ın şatah ifadelerine yer verdiği ve birçok sözlerini alıp yorumlarda bulunduğu sûfilerden biri de Ebu Bekir Şiblî (ö. 334/945) ve onun şu sözüdür: “Nereye giderseniz gidin, ben sizinle beraberim,

³⁷ Âl-i İmrân, 3/7.

³⁸ Serrâc, *age.*, ss. 455 vd.

³⁹ Serrâc, *age.*, ss. 462, 463.

⁴⁰ Serrâc, *age.*, ss. 463 vd.

siz benim gözetimim ve idarem altındasınız.” Serrâc’a göre bu sözün anlamı da şudur: “Nerede bulunursanız bulunun Allah (cc) sizinle beraberdir. O sizi gözetir ve korur. Siz O’nun koruması ve gözetimi altındasınız.”⁴¹

Serrâc, eserinde konuyu anlatırken hem Şiblî’nin hem de diğer sûfilerin buna benzer ifadelerine yer vermiş ve açıklamıştır.

Serrâc’a göre, sûfilere düşmanlık besleyen, onlarla arasında düşmanlık bulunan, onların fikirlerinin batıl olduğunu iddia ederek şikâyetle onları sultanların huzuruna çıkartan birtakım insanlar dahi olmuştur. Bunlar iki gruba ayrılırlar:

Birincisi, ilimlerdeki incelik ve hâllerindeki yücelik sebebiyle, sûfilerin sözlerinde işaret ettikleri manaları kavrayamayanlardır. Böyle kimseler, kavrayamadıkları bu manaları araştırmaya sevk edecek aklî bir etken, dini bir öğüt bulamadıklarından dolayı işi ehlerinden sormaya yönelmezler. Bunlar, halk arasında sûfiler hakkında yaygın yanlış bilgilerden duydukları sözlerden, kendilerini helâk edecek bir daralma hissederler. İçlerinden tevbe ile bu hâlden dönüp gerçeğe yönelenler olduğu gibi; bu hâl ile ölüp Allah (cc)’ın azabı ya da affıyla karşılaşacak olanlar da vardır.⁴²

İkinci grupta ise, sûfilerin sözlerindeki maksat ve manaları bilen, onlarla bir süre bulunduktan sonra, hâllerine dayanamayıp, nefis ve şeytanın çağrısına uyarak riyâset sevdasına düşen, dünya malı toplamaya kalkışarak sûfilere düşmanlık ve onlarla kavga etme durumuna düşen kimselerdir. Böyleleri sûfilere karşı dil uzatmaya ve haddi aşmaya kalkışırlar. Bunu dünyalık işlere ve avamın gönüllerini çelmeye vesile olarak görürler. Hevâ ve heveslerinin kendilerini esir etmesine ve şeytanın köle yapmasına aldırmandan işi haram yemeye, günaha girmeye, yalancı şahitliği yapmaya; hatta Allah ve Resulü (sav)’ne iftiraya kadar vardırırlar. Allah’ın velî kullarına sövüp saymaya yeltenir; onları küfür, zındıklık, bidat ve dalâletle itham etmeye kalkışırlar. Avamdan cahilleri, onlara karşı kan dökmeye varacak biçimde tahrik ederler.

⁴¹ Serrâc, *age.* s. 478.

⁴² Bkz.: Serrâc, *age.*, ss. 349, 350.

Böyle kimseler nice velileri katletmiş⁴³ ve nice Allah (cc)'a kulluk ve taatle meşgul grupları dağıtmışlardır.⁴⁴

Serrâc bu önemli hatırlatmaları yaptıktan sonra, haklarında ithamlarda bulunulan on bir sûfî ile ilgili kısa bilgiler vermektedir.⁴⁵ Bunlardan birçoğunun büyük iftiralara maruz kalarak sorgulandıkları ve sonra serbest kaldıkları, bazılarının beldelerini terk etmek zorunda kaldıkları tarihi bir gerçektir. İşkence edilerek öldürülenler dahi mevcuttur. Bu hadiselerde cehâletin yanı sıra iftiraların, kıskançlık ve hasedin de yeri büyüktür. Ancak küfürle ithama kadar varan bu tür hadiselerin eskiden beri var olduğu unutulmamalıdır. Küfür ve zındıklıkla itham edilenler arasında ilmî derinliği, kıvrak anlayışı, evrâd ve ibadetlere devamı, akranlarına ilim ve din açısından üstünlüğü sebebiyle “Tâvûsü'l-ulemâ” lakabıyla anılmasına rağmen, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)'nin de bulunması düşündürücüdür.⁴⁶

Eziyet, iftira, reddetme, karşı çıkma gibi kötü muamelelere maruz kalan sûfîlerin durumunu en iyi anlatan ve bu konuyu özetleyen Hz. Peygamber (sav)'in şu hadis-i şerifidir diye düşünmek mümkündür: “Biz peygamberler cemaati, insanların en çok belaya duçar olanlarıyız. Sonra da bize benzeyen velî ve salih kullardır. Kul, dini durumuna göre belaya dûcâr olur. Eğer dininde metânet sahibi ve güçlü ise, belası da ona göre şiddetli olur.”⁴⁷

Serrâc'a göre, Allah (cc) velilerin gönüllerini açarak onlara yüce derecelere yükselme izni vermiştir. Safvet ve tahkîk ehli olan kişilerden havâssın derecelerini izhâr için, kulların kendisine yönelmelerini ve her şeyden kesilmelerini talep etmektedir. Onlardan her biri, vec-

⁴³ Hallâc-ı Mansur'dan itibaren, tasavvufun zorluklarla dolu bulunduğu, icabında hayatını bu uğurda feda etme durumunun bile söz konusu olduğu, kan imgesiyle anlatılmaya çalışılmıştır. Molla Camî'nin dediği gibi: “kuh kün ez kellehâ bahr kün ez hün-i mâ.” “Onlar, kellelerden tapeler, kanımızdan denizler yaptılar.” Bkz.: Anne Marie Schimmel, *İslâm Tasavvufunun Boyutları*, çev. Ender Görol, İstanbul 1984; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 61.

⁴⁴ Bkz.: Serrâc, *age.*, s. 350.

⁴⁵ Bu sûfîler şunlardır: Zünnûn-ı Mısırî (ö. 245/859), Semnûn Muhib (ö. 297/909), Ebû Saîd Harrâz (ö. 272/885), Sehl Tüsterî (ö. 273/886), Amr b. Osman Mekkî (ö. 297/910), Ebû Abdullah Hüseyin b. Mekkî Subeyhî (ö. 320/932), Ebu'l-Abbas b. Atâ (ö. 311/923) veya (319/931), Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909), Âmir b. Abdilkays (ö. 55/675), Ebu Bekr Hüseyin b. Ali b. Yezdanyâr (ö. 334/945), Muhammed b. Mûsâ el-Vâsıtî el-Fergânî (ö. 320/932).

⁴⁶ Bkz.: Serrâc, *age.*, ss. 351, 352.

⁴⁷ Buhârî, Merdâ, 3; Tirmizî, Zühhd, 57.

dinin hakikatini söyler, hâlini doğrular. Söz ile sırrı üzerine vârid olan şeyleri vâfeder. Çünkü onlar, içinde buldukları hâli sağlamlaştırıncaya kadar, bundan daha üstün hâl olmadığını zannederler. Hâlleri sağlamlaşınca, himmetleriyle yolların, hâl ve mekânların sona erdiği daha yüce menzillere yükselirler. Böylece, en son amaçlarına ve en son makamlarına ulaşmış olurlar. Bu konuya şu âyetler işaret eder:⁴⁸ “Her ilim sahibinin üzerinde daha iyi bir bilen vardır.”⁴⁹ “Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini kimine derece derece üstün kıldık.”⁵⁰ “Bak nasıl, onların kimini kimine üstün kıldık.”⁵¹

Dikkat edilirse Serrâc bu âyetlerde şath'ı ilmin üzerinde bir ilim olarak görme temayülündedir. Bu şekilde Serrâc, râsihûn dışında kâlanların Allah (cc)'ın veli kullarına dil uzatıp kendi anlayış ve düşüncesiyle onların sözlerinin anlaşılması zor taraflarını değerlendirmenin kimsenin hakkı olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre veliler, hâlleri ve makamları farklı olan; bununla birlikte benzer tarafları da bulunan, kendilerine has birtakım özellikleri olan insanlardır. Ama râsihûn olanların yani fazileti, şerefi, ilim ve mârifeti ile üstünlüğü belirgin kişilerin, onların görüşlerinin isabetli olduğu ya da noksan olduğu konusunda söz söylemeye hakkı vardır. Onların yoluna girmemiş, yönelişlerini, maksat ve gayelerini bilmeyen maneviyatta derinleşmemiş bir kimsenin yapacağı ilk iş ise; onları reddetmekten kaçınıp, işlerini Allah (cc)'a havale etmek ve onlara nispet edilen hatalar konusunda kendi nefsinin sorumlu tutmaktır.⁵²

Serrâc'a göre, havâssın hâlini anlayamayanlar, kalkıp da bütün ilimlere mâlik bulunduğunu zannederek ve kendi görüşüne dayanarak havâssın kelâmında hata aramaya ve onları tekfir etmeye kalkmamalıdır.⁵³ Bilmediğine düşman olup onu yok saymak, akıl ve ilim sahiplerinin vasfı olmamalıdır.

Yine Serrâc'a göre kemâl ehlinde en az bulunan şey şatahtır. Çünkü onlar, sahip oldukları manalarda temkin sahibi kimselerdir. Şatha

⁴⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 322.

⁴⁹ Zührûf, 43/32.

⁵⁰ Yûsuf, 12/76.

⁵¹ İsrâ, 17/21.

⁵² Serrâc, *age.*, ss. 322, 323.

⁵³ Serrâc, *age.*, s. 323.

düşenler ancak bidâyet hâlinde kalanlarla, gaye ve kemâl vusûlü arzulan kimselerdir.⁵⁴

Anlaşıyor ki Serrâc, şath'ı kemâl olarak görmez. Serrâc'ın bu durumda üzerinde durduğu en önemli konulardan birisi, bazı bilgilere sahip olanların, kendilerini bütün ilimlere vakıf görerek özellikle tasavvufun herkesçe anlaşılması zor konularında tasavvuf erbâbını küfürle itham edecek kadar ileri gitmeleridir. Tasavvufun ilk yıllarından beri devam eden bu durum, günümüzün de en büyük hastalıklarından biridir. Hiçbir bilgisi olmayanlar, dini konularda hükümler verirken; tasavvufta hiçbir malûmat sahibi olmayanlar, tasavvufu kolayca eleştirebilmektedirler.

Ayrıca âlimlerimiz, “bir meselede, küfrü gerektiren doksan dokuz yön (te'vil-yorum) olsa, diğer taraftan aynı meselede küfre zıt olan bir sebep bulunsa, bu bir sebebe itibar etmeli ve küfür hükmü verilmemelidir”⁵⁵ derken, sûfileri bu tür sözlerinden dolayı kâfir görenlerin biraz tevakkuf etmesi gerekir.

Görülüyor ki Serrâc, sûfilerin son derece iyi niyet ve samimiyetle söyledikleri sözlerin, bazı insanlarca bilerek ya da bilmeyerek yanlış yorumlandığını ifade etmiştir. Sûfilerden bazıları da, herkesin ulaşamayacağı gizli sırları açığa vurarak, herkesle paylaşmanın büyük sıkıntılarını çekmişlerdir. Bu da onlar açısından bir eleştiri konusu olmuştur. Serrâc bu konuda iyi niyetini hiçbir zaman eksik etmemiş ve her zaman yapıcı olmuştur. Onun, aşırı şekilde itham ve eleştiriye uğrayan sûfilerin sözlerini, anlaşılır bir üslupla yorumlaması ve meselelere daha makul, yapıcı ve bilinçli bir şekilde yaklaşması, müslümanlar arasında yayılacak fitnelerin önlenmesi hususunda büyük yararlar sağlamıştır.

Sonuç

Tasavvufa yöneltelen eleştiriler, ortaya çıktığı dönemden beri hiç eksik olmamıştır. İçeriden yapılan yapıcı eleştirilerin yanında, dışa-

⁵⁴ Serrâc, *age.*, s. 324.

⁵⁵ Bkz.: Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûkî'l-Mustafâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, Beyrut, trs., s. 493 vd; İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, c. III, İstanbul: Fazilet nşr., s. 38.

ridan konuya vakıf olmayanların itham ve iftiraya varan eleştirileri gerçek sûfîleri derinden üzmüştür. Bizzat tasavvufun içinden yapılan eleştirilerin amacı, zühd hayatını tercih edenlerin eksiklerini düzeltme gayesine matuftur. Bu hataları birçok müellif dile getirmiştir. Ebû Nasr Serrâc bu sûfîlerin ilkidir. Başta Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî olmak üzere eleştiri yapan sûfîlerin amacı, tasavvufun Kur'ân ve Sünnet çizgisinde devamına katkı sağlamak, tasavvuf adına yapılan yanlışların önüne geçmektir.

Tasavvufta yanlış anlaşılan ve eleştirilen konuların başında şathiyyât konusu gelmektedir. Bu konuda bir kısım sûfîlerin anlaşılması güç sözleri üzerinden genelleme yapılarak tasavvuf ve sûfîler eleştirilmiştir. Bu eleştiri yapanların en azından bir kısmı zahirde İslam'ın temel esaslarını koruma niyeti taşısa da kendine has terminolojisi ve tecrübi yönü bulunan tasavvufun hâl boyutundan uzak oldukları görülmektedir. Öte yandan zaten Kuşeyrî ve Serrâc başta olmak üzere birçok sûfînin de ilk devirlerden itibaren bu tür sözlere ihtiyatla yaklaştıkları, bir kısmını anlaşılır şekle dönüştürürken bir kısmına eserlerinde yer vermeyerek muhtemel yanlış anlaşılmaların önüne geçmeye çalıştıkları görülmektedir.

Şatah, sûfînin hayrete düşerek vecd ve istiğrak hâlinde söylediği, muhtevasında bir iddia bulunan, ne kastettiği kolay kolay anlaşılabilen; âşıkların, aşklarının doruk noktasında söyledikleri kapalı veya sembolik ifadelerdir.⁵⁶ Birçok sûfî şatahı kemal ehli için hoş karşılamadığı gibi şatah ifade eden sözlerin herkese ve her kesime yayılmasını uygun görmemiştir. Çünkü bunlar tahkik ehlinde nâdir görülen hâllerdir. Zâhir uleması bunları hatalı bulup şiddetle reddederken, sûfîyyenin çoğu bu ifadeleri yerinde bulmuş, olumlu bir tarzda yorumlamaya çalışmış ve hatta bazıları, insanın manevî yolculuğundaki kemâl derecesi olarak görmüştür. Kaldı ki bu ifadeler birçok meşhur sûfînin hayatında ve sözlerinde mevcuttur.

Serrâc, özellikle tasavvufun herkes tarafından anlaşılması zor konularından birisi olan şathiyyât konusunu, ancak bu ilimle uğraşan hakiki sûfîlerin anlayabileceğini ortaya koymuş, tasavvufun inceliklerini bi-

⁵⁶ Bkz.: Cürçânî, *age.*, s. 118.

lemeyenlerin bilenlerden sorup öğrenmeleri gerektiğini vurgulamış; tasavvufun hakikatlerinden habersiz olanların itham ve hakaretlerinin metot olarak doğru olmadığını ve bunun asla kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.

Serrâc'a göre ilimle her şey elde edilemez. Şüphesiz her ilmin kendine has özellikleri olduğu gibi tasavvufun da kendine has özellikleri vardır. Tasavvufun herkes tarafından anlaşılması zor konularından biri olan şathiyyât hususu da böyledir. Şathiyyât konusu tasavvufun hassas konularından birisidir. Ancak tasavvuf adı altında tasavvufla alakası olmayan, hem gerçek tasavvufa hem de İslâm'a zarar veren ve üstelik İslâm'ın özünden uzak yanlışları da unutmamak gerekir.

Sonuç olarak zahiren çelişkili görünen bir kısım şatah ifadelerinin hakikatini herkesin almaması mümkün değildir. Bu ifadelerin hakikatini en iyi anlayanlar bizzat bu hâli yaşayan, şatah ifade eden sözleri söyleyen ve onları yorumlama birikimine sahip kimselerdir. Böyle bir tecrübeyi yaşamayan kimselerin yaptıkları eleştirilerden ziyade, sûfîlerin öz eleştiri mahiyetinde dile getirdikleri eleştiriler daha fazla önem arz etmektedir. İşte bu noktada çalışmamızın konusu olan Serrâc'ın yorumları, tasavvuf tarihinde ortaya çıkan yanlış anlama veya eleştiriler kadar, bundan sonrası için de önemli bir kriter ortaya koymaktadır. Bu hususta Serrâc gibi birçok sûfinin söyledikleri ile yetinmek en isabetli tutum olsa gerektir.

Kaynakça

- Arbery, Arthur John, *Müslüman Mistiklere Toplu Bakış*, çev.: İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yay., İstanbul 2004
- Baz, İbrahim, *Kadıızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2015.
- Bedevî, Abdurrahman, *Şatahâtü's-Sûfiyye*, Vekâletü'l-Matbûa, Kuveyt 1978.
- Buhârî, İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l-Buhârî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye*, İstanbul trs.
- Cebecioğlu, Ethem, “Şatahat İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7, sayı: 17, Temmuz-Aralık 2006, ss. 9, 20.

- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *Kitâbu't-Ta'rifât*, tahk.: Adil Enver Hudar, 1. bsk., Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1428/2007.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, "Hâllâc'ın "Ene'l-Hakk" Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahât Yorumu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2005.
- Gazâlî, Ebî Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, tsh.: Muhammed bin. Mesûd el-Ahmedî, 1. bsk., Beyrut: Âlimü'l-kütüb, 2005.
- Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr, fî Tevhîdi'l-Cebbâr*, tahk.: Ebu'l-âlâ Afîfî, Dâru'l-kavmiyye, Kahire, 1964.
- Gazâlî, *Lediün Risâlesi*, çev.: Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, İstanbul: Semerkand Yay., 2004.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul: Gri Yay., 1931.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye fî Ma'rifeti'l-Esrâri'l-Mâlikiyye*, nşr.: Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âşlî, c. II, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1997.
- İbn Arabî, *Kitâbü ıstılâhi's-sûfiyye*, nşr.: Muhammed Şihâbeddîn el Arabî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, Beyrut: Daru Sadır, 1990.
- İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, c. III, İstanbul: Fazilet nşr., trs.
- Kâdi İyâz, *eş-Şifâ bi-Ta'rifî Hukûkî'l-Mustafâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut, trs.
- Kâşânî, Abdürrezzâk, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev.: Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yay., 2000.
- La'lizâde Abdülbâki, Sergüzeşt (*Melâmîlik Yolunda Görüp Öğrendiklerim*), Kardelen Yay., Konya 2010.
- Mevlâna, Celâleddin er-Rûmî, *Divân-ı Kebîr*, haz.: Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Mevlâna, *Fihî Mâ Fih*, çev.: Ahmet Avni Konuk, haz.: Selçuk Eraydın, İz Yay., İstanbul 1994.
- Mevlâna, *Mesnevî*, Şerh ve Tercüme, Tahiru'l-Mevlevî, Şâmil Yay., İstanbul ts.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler ve Ulemâ, (XVI. Yüzyıl)* İz Yay., İstanbul 2000.

- Öztürk, Esmâ, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Tasavvufteki İrfânî Gelenek: Ahmed Avni Konuk Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1288.
- Schimmel, Anne Marie, *İslâm Tasavvufunun Boyutları*, çev. Ender Görol, Adam Yay., İstanbul 1982.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' fî Târîhi'l-Mutasavvifi'l-İslâmiyyi*, Kâmil Mustafa el-Hindevî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2001.
- Tehânevî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, c. II, İstanbul: İz. Yay., 2004.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1. Bsk., İstanbul: Kabalıcı Yay., 2012.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, "Düşünce ve Bilim Tarihi", Türkiye Tarihi, c. II, Cem Yay., İstanbul 1988.